

Halandzsa

Nyelv és valóság Karinthy Frigyes művében

Karinthy Frigyes halálakor, 1938-ban, majd utóbb még egyszer, 1940-ben megrendülten, fájdalmasan és nosztalgikusan vallott róla Móricz Zsigmond. „Harmincéves barátság kötött össze bennünket. Tisztázni kell az alapfogalmakat, mondta Frici, s most a barátság szó tisztázott definíciója hiányzik, mert Neki nem volt ideje rá, hogy az Új Enciklopédiát megírja. Ő akkor húszéves volt, én tízzel öregebb, s 1909-et írtunk. Ha rá gondolk, valami egészen bámulatos derű villózik fel körülötte, a homéroszi derű. Mint a láng a ködben, fénykört teremtett maga körül a homályos fogalmak sűrű káoszában...

Soha három percig nem lehetett vele együtt lenni vita nélkül. Nem veszekedés, talán soha életében nem veszekedett senkivel: vita. Elméleti vita. Intellektuális analízise a fogalmaknak. Hogy az élet milyen síneken veszélyezteti az emberiség épségét, az derült ki minden vitájából...

Én boldognak tartom magam, hogy annyi baj s annyi tehetségtelenség áradata közt, amit az embernek el kell viselnie, hiszen azért ember: boldog vagyok, hogy pl. Karinthy Frigyesel kortársak voltunk, hogy barátok lehettünk, hogy gondolatot esiszolgathattunk, ami mégiscsak élvezetesebb, mint gyémántot köszölni.”

Látnivaló: Móricznak szüksége volt rá, egyéniségét és művét tette teljesebbé, ketten együtt jelentettek valami többletet. Meghatott búcsúztatója fényében immár nem látszik biztosnak az a korábbi vélekedésünk, amely a Nyugat két ellentétes „szárnyára” helyezte őket. Móricz szavai bennem egy másik jelenetet idéznek fel: azokra a megindult szavakra emlékezem, amelyeket a nyolevanéves Miroslav Krleža mondott a röviddel azelőtt meghalt Sinkó Ervinről, a magyar beszélgető- és vitatárs kínzó hiányáról – és szavai mögött ott volt, egy mélyebb rétegben, a vonzásoknak és taszításoknak az a játéka, amely egész művét s főleg a *Zászlók* monumentális sorozatát is áthatja, magyarokhoz, horvátokhoz, zsidókhoz fűződő, többszörösen többértékű, gyűlölködve rajongó, bonyolult viszony, a mi Közép-Kelet-Európánk egész bonyolult szövédékeként egy nagy íróban megnyilvánuló indulat-kötege.

Nem állítom, hogy Móriczot is ilyen ambivalens érzések fűzték Karinthyhoz – csak azt, hogy kettejükben több a rokonság, mint első pillanatra gondolnánk; hogy Karinthy legjobb kortársai úgy érezték, új, meglepő gondolatokkal, röpké ötletekbe rejtett mély felismerésekkel gazdagította őket. Minket is. Minden író újból és újból fel kell fedezni, minden időpont új oldalát mutatja. A ma olvasója számára Karinthy változatlan sokat ad, a ma művésze számára is. Kortársai, majd Kardos László, Devecseri Gábor, Szalay Károly, Abodó Béla, Ungvári Tamás, Halász László és mások munkái, K. Grandpierre Emil „opponensi véleménye” után talán egyes vonásait más fényben látjuk ma. Csak két kérdést emelek ki vele kapcsolatban.

*

A Karinthy-életmű egyik kulcskérdése Karinthy viszonya a nyelvhez. Egyúttal hazai, sőt nemzetközi jelentőségének, helyének egyik meghatározója is.

Már igen korán, szinte gyermekkorában észrevehető nála az, amit leginkább így nevezhetnénk: a nyelv relativizálása, másképpen fogalmazva: a nyelvnek konvenciórendszerként való érzékelése. Már kamaszkori naplóiban is ott a nyelv „idézőjeles” használata,

szinte egy képzelt kamasz naplójának másolata, paródiája egy-egy részletük. A kamaszkor önmagát kívülről szemlélő magatartásformája nála már ekkor elsősorban a kamaszkori beszéd, nyelv kívülről való szemlélésében, idézőjelbe tételében mutatkozik meg.*

Amikor vagy egy évtizeddel később első, „komoly” novelláit írja, bennük is már a stílussal való sajátos játék tűnik fel. Játék már, vagy még csak hangpróbálgatás? Minden-estre feltűnő, hogy lírai novellái – az *Északi szél*től egészen a *Krisztus vagy Barrabás*ig – több stílusrétegben fródtak: egy közvetlen, vallomásos, első személyes, szaggatott stílusban; egy „swift”-i, tárgyiasnak tűnő, angolos, leíró jellegűben; s végül egy „színes”, szecceszíós, kissé füledt, túlbujánzóan édeskés hangneműben – természetesen mindháromnak szerkezeti, magatartást és témát jelző értéke van. Elfogadja az „irodalmi köznyelvül” szolgáló „szecceszíós” stílusalakzatot, elsajátítja, de rögtön túl is fokozza, s ezáltal megtagadja. Azaz: már korán „relativizálja” az irodalmi nyelvet, már korán tud „idézőjelben” írni, ha tetszik, „utánozni” nyelveket, írókat, stílusnemet.

Közismert, a kortársak is észrevették, sokszor és szépen írtak róla: az *Igy írtok ti* milyen nagy mértékig *nyelvi* paródia, az egyéni stílusok kritikája, mennyire lényeges része az a felismerés, hogy a nyelv, a stílus összefüggő, utánozható, tehát elsajátítható rendszer – hogy a magyar s külföldi írók műveinek jellegzetességei a nyelven, nyelvhasználaton keresztül ragadhatók meg s utánozhatók. Maga írja, hogy az *Igy írtok ti* voltaképpen „ön-gyógyítás”, „öntisztítás” is; hogy saját hangját kialakíthassa, meg kellett szabadulnia azoknak hatásától, akiket legjobban szeretett. De már ehhez is a stílus viszonylagos autonómiájának, a nyelv cserélhetőségének érzése kellett. De kellett hozzá a „más bőrbe való belehatolásnak”, a mássá átlényegülésnek, nyelvileg: a más ritmusa, nyelvi konvenciói, gondolatrendszere átvételének, magáévá élésének, majd a parodizálásának különlegesen érzékeny képessége.

Karinthy Frigyes és a nyelv sajátos viszonyának kulcsdarabja az a rövid humoreszk vagy novella, amely a *Halandzsa* címet viseli. Szokása szerint több változatban írta meg, első formájában már pályája elején, 1912-ben vagy 1913-ban.** Kerete: kávéházi ugratás, „tarhálás”, „levágás”-jelenet; ilyen díszletek között születik meg a *Halandzsa*.

„Ezt a dolgot a kávéházban észleltem.

Egy úr ült mellém, jó modorú, szerény fiatalember. Mindenféle dologról beszélgettünk. Néhány percre megakadt a társalgás.

Egyszerre megszólal az én új ismerősöm:

– Bocsánatot kérek – mondja szerényen –, önnek is ide a pincérhez kiszera méra[§] nin, hozzám?

– Pardon – mondom, és közelebb hajolok –, nem értem.

Udvariasan megismétli:

– Azt kérdezem, hogy a pincér önnek is kiszera méra, és mindig.

Elpirulok egy keveset. Ejnye, mi van az én fülemmel, hogy nem hallom, mit mond ez az ember. Pedig nyilván egész értelmesen beszél.

Percnyi szünet után tehát így szólok:

– Bocsásson meg, kérem, olyan szörnyű zaj van ebben a kávéházban. Igazán restel-lem, de most se értettem, amit mondott.

Ismerősöm zavarba jönni látszik. Kérdőleg néz rám, mintha gyanakodnék, hogy ugra-tom. Aztán kicsit szégyenkezve ismétli, hangosabban.

– Csak azt akartam tudni, hogy a pincér ebben a kávéházban is kiszera méra bávatag, ha lehet.

...

Egy barátom fog meg.

– Mit beszéltél azzal a halandzsa-emberrel?

– Kicsodával? Szent Isten!

– Hát azzal a halandzsa-emberrel! Te is beugrottál?

Rám néz, mindent megért, röhög.

– Na, sejtettem! Hát tudd meg, ez az ember feltalálta a halandzsa-nyelvet. Értelmet-

* Halász László részletes adatokkal utal kamaszkori „stílusutánozó” képességére. (Karinthy, *Arckok és vallomások*, 25.)

** Legelőször kötetben a *Budapesti emlékek* (Modern Könyvtár, 1913.) *Meséskönyv* c. részében, utána A *diadalmas halandzsában*, majd a *Játékok* következnek.

len szavakat kever bele a mondatba, és amikor az ember félig megőrült, hogy nem érti, öt koronát kér kölcsön.”

Egy másik írásában (*Mint vélgaban*), amely néhány évvel később született, már „történelmi távlatból” visszanézve, álnosztalgikusan szól az „irodalmi halandzsa” megszületéséről:

„... Huszonkét évesek, ezerkilencszáztízben, a New York kávéház erkélyén – tudjátok-e, mi volt az? Ezek a mai költők, mit tudnak ezek – a szavakat, amikből verset írnak, készen kapták, mint elkényeztetett gyermek az építőköveket – mit tudják ezek, mi volt az, akkor, minden kultúra újjászületése, több kezdete és forrása, a káosz, a semmi, amiből nekünk kellett megteremtteni az egész világot, nekem meg Jósáknak! Nekünk nem volt szótárunk, nem volt könyvtárunk, mint ezeknek a konzervatív begyöpösödött futuristáknak meg maistáknak itten – mi a Nyelvet, a költészet anyagát s a Beszédet, a gondolkodás anyagát magunk teremtettük – de nem ám úgy, mint Zamenhof, aki az eszperantó új szavait mégiscsak régi fogalmak jelölésére gyártotta össze! Nekünk bizony kész fogalmaink se voltak, miután a régieket mind elvetettük – mi előbb a szót alkottuk meg, s rábíztuk, hogy teljék meg tartalommal – bizony, fogalmunk se volt róla, és megszületett a *halandzsa*, a világ legtisztább nyelve, amely csak szavakat ismer, s a beszélő vagy hallgató tetszésére bízta, mit gondoljon s mit értsen a szó mögött!

...

Zavartalanul átadhattuk magunkat az alkotás örömeinek.

– Ma kuruc verset fogunk írni.

– Tiszta halandzsa, vagy lehet benne szó is?

– Tiszta halandzsa. Műfajszerű.

És már diktálta:

DOBORZA!

Huj, koszmabég, huj, kerek!

Vatykos csuhászok versei!

Dengelegi!...

Különösen jól sikerült vers volt, tele kurucos tűzzel, régies zamattal. Sajnos, nem emlékszem már az egészre, csak a refrén cseng még a fülemben:

»Ne mánd, ne mánd a vereszt!«

...

Ennek a szonettnek is csak az elejére emlékszem, meg a végére. Finom, törekeny vers kissé a francia dekadensek modorában. A címe: »Fájdala...« És utána a kezdősorok borongós böleselkedő hangulata:

»A pő, ha engemély, kimár –

De mindegegy, ha vildagár...«

Aztán volt még néhány hasonló reflexió a pővel kapcsolatban. Még csak a befejező két sor hiányzott. Ő írta sebesen, az ihlet lázában, csillogó szemekkel:

»...mert engemély minder bagúl,

Mint vélgaban a bégahúr!...«

Mind a két írásból az anekdotaszerű pointe-t hagytam el. (Mint ahogy fejtegetésünk szempontjából elhanyagolható kérdés, vajon Karinthy – mint ezt 1936-ban írja – egy Lachs nevű ügynöktől hallotta-e először a „halandzsát”. Akkor is ő fedezte fel, emelte be az irodalomba a valóságnak ezt az elemét.) A „két változat” – a köznapi (kölesönkérő, elriasztó, elterelő) és az „irodalmi” halandzsa sokszor tér vissza művében; kisjelenetben, novellában, emlékezésben. Látható, mindkét változatban nyelvvormájú képződmény keletkezett, sajátos jelrendszer, amely kapcsolódási módjában, elemeiben, s főleg hangzásában emlékeztet a magyar nyelv köznapi vagy költői változatára; sajátos metanyelvként is jellemezhető. A nyelv szerkezeti váza, más elemekkel megtöltve. Szóhangulat, stílusfinomságok – mintegy absztrahálva, „modellszerűvé” téve. Távolról sem „értelmetlenül”, nem „badar beszédként”, a halandzsának funkciója van, jelentése. A *diadalmas halandzsa* című humoreszkben Karinthy maga szól arról, hogy nem „érthetetlen betű-permutációk”-ból áll a halandzsa-nyelv, hanem adott közléshelyzetben a beszédet utánzó, kommunikációs célra felhasználható sajátos nyelv, rendszer az.

A „halandzsáról” tudományos igénnyel egyetlen nagy összefoglaló született eddig, Fónagy Iván címszava a *Világirodalmi Lexikon*ban. A korábbi, nem túlságosan gazdag irodalom (komolyan vehető tudományos közleményt róla 1948-ban Nagy J. Béla írt a Magyar Nyelvbe) a „halandzsát” a köznyelv értelmezését követve inkább „torz, értelmetlen”, illetőleg „bádog beszéd”-nek írta le. Az *Értelmező Szótár* és a *Történeti-Etimológiai Szótár* címszavai is főleg az „értelmetlen” jelleget emelik ki jelentésként. Árnyaltabban, a „fikatív nyelvalkotás” kategóriájába sorolva szól róla kései munkájában Zolnai Béla (*Nyelv és hangulat*, 1958). Fónagy kitűnő munkája szinkron metszetben tárgyalja a jelenséget; világirodalomtörténetileg is Karinthy nevéhez fűzve azt. Felfogása szerint a halandzsza a beszéd paródiája. „Különböző szinteken parodizálhatja a nyelvi kommunikációt: (I) a nyelv fonémáiból alkotott hangos *áljel* szintjén, (II) a hagyományos jelekkel alkotott álszavak szintjén, (III) az értelmes szavakból alkotott álmondatok szintjén, (IV) a szabályos mondatokból alkotott nyelvi mű, az *üzenet* szintjén.” Olykor talán túl sokféle jelenséget is von a „halandzsza” fogalma alá a szellemes elemzés; őtáná sem felesleges talán Karinthy „halandzsájának” keletkezése okairól, történeti helyéről, társadalmi jelentéséről elgondolkodni, és talán részleteiben az övétől eltérő értelmezést megkísérelni.

A halandzsza, ekkor, a 10-es években, keletkezése idején Karinthy-nál a legkülsőbb rétegében játék – az a nagy játék, amelyet a Balkán Egylet, még 1910 előtt játszott a pesti utcákon, amelyet Esti Kornél, Kaniczky és Sárkány játszottak, játék a világ minden dolgával, élettel, halállal, játék a fogalmakkal, a nyelvvel. Játék éppen azért, hogy tisztábbak legyenek a fogalmak, élesebb a nyelv és szebb az élet.

Játék és kísérlet. Karinthy, mint maga többször leírja, úgy kísérletezik a nyelvvel is, mint a természettudós. Többször méltatott természettudományos érdeklődése így kapcsolódik a nyelv problémájához.

Ahhoz, azonban, hogy a nyelvvel játszani és kísérletezni tudjon, és ennek során az új jelrendszert, a halandzsát tudja kialakítani, át kellett élnie a nyelv relativitását. Átélt ezt az érzést – mi úgy is fogalmazhatnánk: jelölő és jelölt szétválását – a köznap élmény, a pszichikai tapasztalat szintjén.

„...ideges emberek közül ki ne ismerné azt a különös játékot, mikor egy egyszerű szót, akármit, mondjuk »kenyér« vagy »halál« vagy »gép« sokszor, gépiesen elismételünk magunkban, míg a mögéje rejtett fogalom-érzéket ki nem esik alóla, és marad a puszta hangzór – egyszerre milyen komikusan zörögni kezd a szó: *nem értjük*, pedig emlékszünk az értelmére, – örülten nevetséges, groteszk valamivé válik, hogy komoly és értelmes emberek ilyen furcsa zörejt csinálnak a szájukkal, hogy aszongya »kenyér, kenyeré« meg »halál« meg »gép, gép, gép... és nem nevetik el magukat ugyanakkor, mikor a libák jajveszékelő gágogását vagy a verebek hencegő fereselését, vagy a páva nagyképi rikoltását, vagy a kismalac naiv, csodálkozó visítását nevetségesnek találjuk – holott ezek is *szavak* tulajdonképpen, bár nem tudjuk, mit jelentenek, csak sejtjük, hogy a »jaj«-nak vagy más idulatszónak különféle állatfajok nyelvén kifejezett különféle dialektusai.”

Egy másik, sokszor idézett darabjában még részletesebben szól a nyelv relativizálásának élményéről, jelölt és jelölő szétválásának lehetőségéről.

„Bevallom neked is, ifjú hívő, aki a villamoson, miközben tisztelettejes pillantásod elárulja, mire gondolsz: arra gondolsz, hogy én most biztosan halhatatlan remekművek alapját építem magamban, vagy verset komponálok – nos hát, bevallom neked, hogy az elsiető cégtáblákat nézem, és mindegyiken elolvasom a feliratot, de fordítva, hogy mi jön ki belőle. És százszor rájöttem már, hogy »takaré« az visszafelé »kérakat«, ami pontosan »kirakat«-nak hangzik. És örült öröömöm volt, mikor hetekig való visszafelé-olvasás után ilyen fölfedezésekre bukkantam, hogy »szerda« az visszafelé »adresz« és »szeretni« az visszafelé »interes« és »kelet« az visszafelé »telek« és »ingovány« az visszafelé »nyávogni« ki sem mondhatom, mennyire irigyeltem költőtársamat, Babits Mihályt, aki rájött, hogy »erőszakos«, az visszafelé »sok a szőre« és »római fővezér« az »rézevő fia Mór«.”

„Én bevallom, hogy én minden szót, ami eszméletmenet kerül, mielőtt felhasználnálám, előbb megiszagolom, feldobom, leejtem, kifordítom – játszom vele, mint macska az egérrel, csak azután kapom be... És mikor egy rezgő szakállú miniszterrel beszéltem egyszer, és ő azt mondta »mérvadó«, én magamban azt kérdeztem tőle »mér ne volna vadó?« és mikor azt mondta, »ám mérlegeljen«, azt felelte neki az én lelkeim titokban, »ám jó, mér

ne legeljek?», valamint jó hitvesemnek, aki csitított, hogy ne mérgeződjek, annyit feleltem bensőmben, »már ne gelődjek?«

„Én tudom például, hogy »naplemente« az egy szép magyar szó. De nekem olaszosan ejtve is tetszik, hangsúllyal az utolsó előtti szótagon, így »naple-mente!« vagy franciásan »naplömant«. Nekem ez a szó »tanítani« mindig négerül fog hangzani és ez a szó »hajlam« mindig zsidóul, így »chajlam«. Én, ha egy angol regényben tizenegy borostyánfésűről van szó, pillanatig se felejttem el, hogy ezt magyarul kell olvasni, így: »eleven embercomb.«

„Mert nekem a szó, azonkívül, amit jelent, érzelmi gyönyörűség is, külön, önálló életű zengése nyelvnek, szájnak, fognak, toroknak – számomra nemcsak keserű gúny, de izes élvezet is, amit Hamlet felel Horatióknak.

– Mit olvas, felséged?

– Szó, szó, szó...

S rögtön észreveszem, hogy így is lehetne értelmezni például, más kiejtéssel:

– Hogy van, felséged?

– Na, szo, szo, szo.”

(Szavak; Száz új humoreszk)

Látszólag ez is csak felelőtlen játék, valójában több ennél: valóban a nyelvkritika egy sajátos – karinthy – magyaros fajtája. Kiindulópontjában látszólag rokon a századvég érzelmi szó- és szépségkultuszával, de kigúnyolja, relativizálja azt, ad absurdum viszi és ezáltal meg is haladja. A „halandzsa” is keletkezése idején már több játéknál, több fiktív nyelvalkotásnál, a nyelvkritika egy fajtája. És ami még játék, esetleg kísérlet volt addig, a „halandzsa” megteremtése, a „párhuzamos jelrendszer” kialakítása, általában a nyelvhasználat polivalenciájának, a nyelv relatív voltának érzékelése – keserves és mély felismerésen alapuló tudatos nyelvkritikává válik az első világháború éveiben. Karinthy megéli a nyelv teljes devalválódását, értéktelenné, értelmetlenné válását. Az *Így írtok ti* folytatása Karinthy Frigyes merész, kegyetlen könyve, az *Így láttátok ti*. Látszatra csak stílusparódiák sora, voltaképpen a nyelv és a nyelvet használók leleplezése. A háború igazolása és dicsőítése ellen emel vele szót, hazugságok, álságok sorára világít rá, olyan helyzetre, amikor a nyelv a legocsmányabb hazugság eszköze lesz – erre szolgál a hivatalos, az újságírói, az írói nyelv. Alig leplezett dühvel írja már Karinthy a paródiák sorát. Csak Karl Kraus *Die letzten Tage der Menschheit*-je hasonlítható hozzá, ahol ugyancsak a monarchia hivatali apparátusa és intellektueljei nyelvének dühös-leplező utánzása, visszaidázása és parodizálása szolgál háttérül az apokaliptikus váló társadalomkritikai vízióknak, a monarchia nyelvi formulák esőző áradatában robban szét...

Ami Karinthyt a legjobban bántja, ami ellen leginkább tiltakozik: a metaforák használata, az allegóriák túlzása, a „képes beszéd”. Tréfásan és komolyan, tárcában, novellában, filozófiai elmefuttatásban tér vissza tiltakozása: az ellen, hogy „mi”-t használnak „én” helyett, a valóságot elfedő metaforák, szóvirágok és klisék ellen, amelyeket mind a háború érdekében manipulálnak. „Békeusztók és háborús apostolok” – ebben a paradoxonban foglalja össze véleményét. Egy másik írásában, a *Hazám és „hazám”*-ban a frázis, az üres magyarkodás, a szavak kiürülése ellen szól. És Karinthy, aki korábban kinevette az EÉASEZ-t, az embert, akinek abszolút semmi érzelme nincs a Szimbólumokhoz, most maga válik azzá. Kétségbeesett kiáltásban, majd csak-felszínen vidám humoreszokban, végül egy Gulliver-utazás keretben tér vissza rá:

„Jól értsük meg, nem arról van szó, békepárti vagyok-e vagy háborúpárti: és ha az ő hitüket hinném és vallásukat vallanám, nem tehetek róla, akkor is fogfájást kapnék és émelegést, mintha enyves papírgombócot nyeltem volna, mikor megszólalnak. Az új kancellár táviratot küld, amelyben a »háború győzelmes befejezéséig való kitartás-ról beszél. Jól értsük meg: nem attól, amit mond, hiszen lehet, hogy igaza van. Lehet, hogy csakugyan ki kell tartani, lehet, hogy én tévedek, mikor azt hiszem, hogy nem kell kitar-tani: de az Isten szerelméért, találjanak ki egy szót legalább, amivel meggyőzhetik a kételkedőket, gondolkodóba ejthetik a habozókat. Új pallért hívtak, mert a másik munkájával nem voltak megelégedve, nem tudta befejezni a házat – nem bánom, elhiszem neki, hogy ő se tudja befejezni: de az Istenért, legalább annyit tegyen, hogy bontsa le a régit, a hibásat, kezdje előlről, ha reménytelenül és kilátástalanul is, de próbálja meg legalább, új szemmel, új erővel, új hittel és – szerelmes Isten – új szavakkal, a maga új

szavaival, ha hazugság is, ne ugyanaz a hazugság legyen, ne ugyanúgy kongjon elzsibbadt, elvásott szívéinkben.” (*Jelszavak*)

„Tekintetes Elnök úr... Tiszelt Közgyűlés... A semleges országok szociáldemokrata... izé, hol is van csak a telefonkönyv... egyesületi titkársága... Stockholm... A felfogásom... a felfogásom... a meggyőződésem...

Kétségtelen, hogy... kétségtelen, hogy a hadviselő felek... hogy a hadviselő felek közti megegyezés kívánatos... kívánatos Európa demokratizálódása szempontjából is... De tekintetbe kell venni, hogy egy erős és demokratikus Közép-Európa lehet csak létfeltétele egy olyan egyensúlynak, mely egyfelől biztosítaná a nyugati imperialisztikus törekvések... másfelől egy erős, nemzetközi szervezet keretein belül felvehesse a harcot az amerikai kapitalizmus ellen, míg másrészt gondolni kell rá, hogy ez csak úgy és akkor, ahogy és amikor... tehát nyilvánvaló, hogy nem szabad ma még tekinteten kívül hagyni... mert hiszen az ideális demokrácia megvalósítása... éppen azért inkább várjuk be ezeket az eseményeket... minék következtében nem gyors, de tartós... mert csak így érhetjük el tulajdonképpeni célunkat, ha most ragaszkodunk bizonyos nemzeti törekvések...

Tiszelt Közgyűlés! Nagyméltósági Konferencia! Nagyra becsült Alosztály! Tiszelt Frakció! Nekem nincs felfogásom. Én nem tudom a felfogásomat szavakba foglalni. De miért – az Isten szerelmére, alázatosan és szomorúan és kétségbeesetten kérlek benneteket – miért, milyen alapon hiszitek olyan szilárdan és halálosan komolyan, hogy nektek van? Miért beszéltek Nemzetközi Egyesületről, Hegemóniáról, Nemzetiségi Elvről – mindig csak nagy intézményekről, elméletekről, nagy keretokről, emberek céltudatos szervekedéséről, állásfoglalásáról – miért nem beszéltek egyszerűen és szerényen arról, amit egy kicsit, valahogyan mégiscsak ismerünk ez ismeretlen világ ismeretlen összetevői között: az emberről?” (*Szavak*)

„... törvény szerint ugyanis halálbüntetéssel sújtandó rangra és állásra való minden tekintet nélkül az olyan államférfi, aki valóságos dolgokról és állapotokról beszélve vagy írva, képekben fejezi ki magát, vagy hasonlatokkal magyaráz meg valamely közérdekű kérdést, vagy követendő eljárást. A törvény indokolása kifejti, hogy Felícia egyetlen háborúját és a vele járó nagy vérontást egy akkori államférfiúnak az a hasonlata okozta, amely szerint a háború olyan, mint egy tisztító zivatar, és hogy mindnyájunk lelkében ég a vágy. A törvény szerint azóta államférfiúnak halálbüntetés terhe alatt tilos átvitt értelmű szavakat használni: csak számokban és konkrét főnevekből alkotott tömondatokban szabad kifejeznie magát.

De még ennél is furcsább és nevetségesebb a törvénynek egy kiegészítő szakasza, mely szerint köztől általi halállal büntetendő minden olyan leírt vagy kimondott mondat szerzője, amelyben a többes szám első személyének névmása átvitt értelemben használatik, és nem jelenti szigorúan és szó szerint azt, hogy az állítmányban jelzett cselekvés a »mi« szókéában inkluzíve foglalt »én«-re is szó szerint vonatkozik. Például, ha valaki, akár magánember, akár államférfi így fejezi ki magát: »mi szívésen vérezünk« anélkül, hogy míg ezt kimondja, tényleg véreznék, vagy, »mi utolsó csepp vérünkig hajlandók vagyunk« anélkül, hogy a saját csepp vérének felmutatná; vagy »mi inkább minden szenvedést és kimondhatatlan nyomorúságot elviselünk« anélkül, hogy az illetőnek a karja vagy a lába vagy a fél tüdeje hiányoznék, vagy »mi nem félünk az ördögtől se« anélkül, hogy az illető azonnal be nem bizonyítaná, hogy ő tényleg nem fél.

E szerencsétlen ország felszabadulása egyelőre kilátástalan, mert az örületes és embertelen törvény ellen nem lehet forradalmat csinálni – legalább eddig nem akadt ember, aki ki merte volna mondani, hogy »mi inkább meghalunk, semhogy ezt tűrjük« és vállalta volna a törvény következményeit.” (*Gulliver utazásából*)

És eljut a végső, kiábrándult következtetésig, a nyelvet minden esetlegességtől megfosztja – minden hazugságot, alcázást lehetetlenné tesz, ha csak a legabsztraktabb közlésmodelljére redukáljuk –, és megírja a *Faremido* tisztán csengő gépnyelvét.

*

A tízes években Karinthy a legkülönbébb műfajokban próbálgatja, izlelgeti és egyúttal teszi lehetetlenné, parodizálja a nyelvhasználatot. Rétegek, csoportok, intézmények nyelvének pontos megfigyelésén alapul mindez nála. Ez utóbbi téren nem áll

egyedül a kor magyar irodalmában, elődei, kortársai: főleg a fiatal Monár Ferenc, a Józsi-tárcák írója, a *Hétágú sip* gonoszkodó társadalomkritikusa, a keserű Gábor Andor és az eddig figyelemre nem méltatott élelapok (mint pl. az *Izé*, a *Szamár*). Tömegjelenetek nyelve, illetőleg tömegjelenetek pusztán nyelvvél ábrázolva; a nyelv mint elterelő-védekező fegyver, a kommunikáció-képtelen emberek nyelvi kommunikációja; az inadekvát beszéd típus használata bizonyos helyzetekben (már 1913-ban), a játék a tömörrítéssel, a kényszerű rövidítéssel – íme csak néhány típusa Karinthy nyelvi kísérleteinek. Vannak évek, amikor alig tesz közzé írást, amelynek egésze vagy része ne ilyen nyelvi játék, kísérlet lenne. Ez a vonulat Karinthy Frigyes művében, a fiatalkori novelláktól a *Sakkozók*-ig terjed; a magyar nyelvhasználat sokféleségét érzékeli, a nyelv konvencionális jellegét, alakíthatóságát, formálhatóságát, tehát viszonylagosságát veszi észre, félig tudatosan vagy teljes átgondolással. Mindennek elemei erejű felfedezése, mint láttuk, az 1910–18-ig terjedő évekre tehető; utóbb inkább már csak önmagát ismétli, továbbvariál. De azért még jóval később, jelentéktelennek látszó, vagy igénytelennek tűnő írásaiban, pl. a *100 új humoreszk* című kötetben – tehát 1934-ben – is vissza-visszatér a kommunikáció-képtelenség, vagy a „levegőbebeszélés” témája. Műfordításainak, Leacockból s főleg a *Micimackó*-fordításának éppen a halandzsza-technika felhasználása adja sajátos varázsát. Statisztikai módszer is bebizonyíthatná, hogy írásainak milyen nagy részében van ott ez a téma, vagy motívumcsoport. A nyelvi humor, akrobatika, szójáték – mint arról legrészletesebben Kardos László és Halász László szolt – végig elkíséri pályáját.

A Karinthy-irodalom szolt már Karinthy különleges érzékenységről a stílus iránt, stílusutánzó és egyúttal -bíráló képességéről. Bizonyos, hogy mindez alkati sajátság is volt nála; de a kérdés éppen az, miért és milyen időpontban nyilvánulhattak meg ezek az alkati sajátságok az alkotásban. És itt kétirányú tényezősorra is kell utalnunk.

Egyrészt Karinthy Frigyes társadalmi helyzetére, környezetére. A magyarországi asszimilált zsidó polgárságnak olyan „harmadik generációs” tagja volt, akinek számára a magyar nyelv, irodalom, hagyomány már természetes közegé, az asszimiláció már teljessé vált. Jellemezhette hát a teljes azonosulást, de ugyanakkor a felemásan polgárosodó Magyarországon helyzetének egy mégis-bizonytalansága, feltételeessége, ennek következtében egy bizonyos kívülről nézés is, a kialakult társadalmi és az azokat is tükröző szokás, magatartás és a nyelvi struktúrák relatív voltának, tehát bírálhatóságának, kicserélhetőségének, alakíthatóságának érzete. Így s ilyen szempontból analóg a helyzete a „harmadik generáció” sok más tagjával – jöttek légyen azok az átalakuló dzsentrieből, a német vagy zsidó származású polgárságból: Jászi Oszkártól Schmitt Jenő Henrikiig, a Cholnokyaktól és Krúdy Gyulától Ferenczi Sándorig.

De ahhoz, hogy a nyelv relativizálása (vagy a nyelv relativizálása is) ilyen alapélménnyé váljék, az is kellett, hogy a jelenség magában a társadalmi valóságban is megmutatkozzon.

A halandzsza legközelebbi tipológiai rokona kétségtelenül a diákn nyelv, illetőleg annak az a változata, amely értelmesnek látszó – rendszerint tudós eredetű – nyelvi elemekkel szimulál szöveget. (Az összefüggésre Horváth János is felfigyelt már, Nagy J. Bélának cikke alkalmából írt levelében. Ők azonban mindketten régebbi eredetű szövegeket idéztek fel.) Genetikusan is közrejátszhatott Karinthy halandzsája kialakulásában: a *Tanár úr kérem* világa nem áll távol tőle, időben csaknem egybeesik írásuk (*Reggel hétkor, A jó tanuló felel*). És hogy a diákn nyelvnek ez a változata alkalmas lehetett jelentős, éppen egy kor belső ellentmondásait felszínre hozó mű nyelvi szövetének alapjául, arra Jarry *Űbüje* lehet a példa. És ne felejtjük, hogy a századvég iskolája (s az iskolában „hivatalos nyelv” és az „igazi nyelv” összeütközése, a nyelvhasználat *álcázó* jellege) Európa-szerte és különösen Közép-Európában mint a társadalom modellje jelent meg irodalomban, művészetben (Musil *Törlesse* csak az egyik kiemelkedő példa).

Karinthy Frigyesnek a nyelvhez való sajátos viszonya ugyanis voltaképpen csak sajátos változata annak a válságnak, amely az európai írók, művészt anyagával, a nyelvvel kapcsolatban a század eleje óta elfogta. Ismeretesebbek a példák: Laforgue-tól a futuristákig. Hadd idézzük csak azt, ahogyan Heidegger a *Gerede*-ről (a „fecsegés”-ről), a társadalom nyelvhasználatáról szolt: „A fecsegés lehetőség a mindent megértésre, a dolog előzetes sajátját tétele nélkül. A fecsegés már attól a veszélytől is megóv, hogy eközben

kudarcot valljunk. A fecsegés, amellyel akárki élhet, nem oldoz fel az igazi megértés feladata alól, hanem indifferens érthetőséget hoz létre, amely elől nincs többé elzárva semmi.” (*Sein und Zeit*, 169.)

Ismeretes, hogy a nyelv relativizálása, a nyelv bizonytalanságának élménye, mint arra újabban a kutatás rámutatott, az Osztrák–Magyar Monarchiának, főleg német nyelvű, osztrák és cseh–német területén még gyakoribb s még tragikusabb. Hoffmannsthal 1902-ben kelt *Chandos*-levelétől szinte máig, Thomas Bernhard új regényéig tart a sor. És ilyen szempontból, mint arra Szaló János fiatal kutató legutóbb már utalt, Karinthy Karl Kraushoz áll legközelebb, különösen „frázis” elleni gyűlölete rokonítja – ámbár ennek prófétikus lendülete, komorsága, társadalomostorozó szigora hiányzik belőle, Karinthy lazább, pestiesebb, ugyanakkor talán hatásosabb s meggyőzőbb. És nyilvánvaló a párhuzam Franz Kafka nyelvhasználatával is, aki elidegenedett, eredeti funkciójától eltávolodott nyelvet tesz műve alapszövetét alkotó irodalmi nyelvvé. (Nem szólunk itt más, még sokkal kézenfekvőbb Kafka–Karinthy-párhuzamokról, amelyek különben ugyancsak az első világháború alatt keletkezett Karinthy-írásokban figyelhetők meg, leginkább *Az égő ház* vagy az *Akták* típusú látomásos novellákban, általában a „rossz álom” motívumban.) Utalhatunk még Karinthy kortársára, Arthur Schnitzlerre, akinek főleg egyfelvonásosaiban – mint a *Gusztli hadnagy* – a nyelv mint frázis-szövet, mint társadalmi rétegek szerinti differenciált konvenciórendszer, mint a társadalmi hazugságok leplezője jelenik meg. És még a második világháború utáni osztrák neoavantgardról is megállapítja Roger Bauer, hogy jellemzi azt: „a szavakkal, hangzással, a képekkel, a nyelvi jel valamennyi típusával való játék, a betűkkel, szótagokkal, teljes szavakkal való kísérletezés iránti hajlam – akusztikai és víziuális síkon egyaránt –, azonkívül az ironia, a kettős jelentés, és a titkos nyelv.” (Helikon, 1976. 3. sz.) Természetesen: a nyelvvel való játék, a nyelv elégtelensége, a nyelv mint konvencionált jelrendszer, az elidegenedett nyelv – olyan jelenség és felismerés-sor, amely nemcsak ezen a területen, hanem a XIX–XX. század egész irodalmán végighúzódik, napjainkig. A „nyelvi játék”, a legtágabb értelemben vett halandza egyébként talán olyan történelmi időpontokban válik gyakoribbá, amikor egy természetesnek tűnő nyelvi közeg – s mögötte a társadalmi rend – viszonylagossá, bizonytalanává, változtathatóvá válik, a középkor végétől Rabelais-n át Eugen Gomringerig. Csak utalásul: az angol nonsense-költészet, az ugyancsak az első világháború által kiváltott Dada nyelvrombolása, a Karinthy által is fordított Chr. Morgenstern, vagy Ionesco nyelv-akrobatikája, Queneau *Zaziejának* mondatai, és az egész nyelvi indíttatású neoavantgard elmélete és gyakorlata... Ám még tágabban: a nyelv relativizálásának, elidegenedésének élménye, áttéve gondolati, tudományos síkra, megjelenik, mint ez jól ismert, a kor tudományában is: a századvégi „nyelvfilozófiára”, illetőleg a filozófia „nyelvi fordulat”-ára hivatkozhatunk; és megint földrajzilag közeli tájakra térve: Wittgenstein egész munkássága, nyelvjátékai és elhallgatása is ide kapcsolódik; Fritz Mauthner kapcsolatára, sőt hatására a cseh és német szürrealista iskolával már figyelmeztettek, de hozzátehetjük: Saussure (és Saussure elődei) nyelvszemlélete is párhuzamos az írók nyelv-lehetetlenülési élményével. Ezért fogalmazhatjuk meg bizvást Karinthy nyelvhasználatát a jelölt/jelölő dichotómiával, a nyelvi jel konvencionális voltával, az akarati-arbitráris nyelv-változtatás lehetőségével is.

De mindez csak az összefüggések egyik láncolata, párhuzamos jelenségek sora. Lényeges a különbséget is látnunk Karinthy nyelvvel való bánásmódja és a nyelvet a vég-sőkig leromboló között. Karinthy nem éli át passzívan a válságot, hanem ebben is a XVIII. század XX. századi utódjaként feltárja, s ezáltal nevetéssé teszi; nem esik kétségbe, nemcsak a nihilt érzékeli, hanem éppen azt, ami eltér az ésszerűtől, a kíváncsától, a humánustól. Ezért gúnyolódik és kiált. A cselekvő *cütoyen* szól belőle. (Ebben a tekintetben a nyelvproblémát illetőleg is a társadalomjavító Swift-höz áll közel, – közvetlenül követi is – és igazi rokonaira, pl. A *pingvinek szigetét* író A. France-ra emlékeztet.)

Mert Karinthy nem pusztán egyéni deviációk sorát, hanem egy realisan, a társadalomban meglevő jelenségsort, illetőleg annak nyelvhasználatban való tükröződését veszi észre, regisztrálja. Hogyan fogalmazzuk ezt a jelenségsort? A nyelvhasználat egységének megbomlása? A nyelv mint a társadalmi tudat egyik hordozója, széthasadt különféle idiómákra? Olyan rétegnyelvek alakultak ki, amelyek egyre távolodnak egymástól?

Kialakult egy kész klisékkel, frázisokkal teli hivatalos nyelv, egy újságírói nyelv, egy külpolitikai idioma? Sőt talán beszélhetnénk arról is, hogy politikai ideológiák, osztályok, rétegek szerint differenciálódott a nyelv, illetőleg ennek egyes résztényezői? Hogy az elidegenedés folyamatai befolyásolják a nyelvet is? Vagy meg lehetne kísérelni a jelenségeket a jóval később kialakult szociolingvisztika terminusaival leírni és szólni a magyar nyelven belüli *szociolektusokról*, esetleg társadalmi szerepeknek megfelelő kódokról, vagy részkódokról, a társadalmi státust tükröző nyelvhasználati különbségekről. Röviden: a *halandzsa* megszületése is már a magyar társadalom mély ellentmondásainak sajátos tükrözése. Fónagy Iván említett cikkében így fogalmaz: „A halandzsa tehát szintről szintre haladva tagadja a nyelv egyes rétegeit... hogy leleplezze a nyelvet, s a nyelvet a gondolat elleplezésére vagy a gondolat megtakarítására használó embert.” Azt hiszem, többről van szó: a nyelvet használók közössége belső széthasadásának egy jeléről, társadalmi funkciójú nyelvek kialakulásáról, osztály- és rétegviszonyok tükröződéséről a nyelvhasználatban. Éppen az 1914–18-as írások bizonyítják, hogy az író itt mély társadalmi folyamatokról hoz hírt a maga eszközeivel, jelez egy mélyülő válságot, szakadékat.

A jelenségsort tehát értelmezni lehetne a magyar társadalomtörténet, illetőleg pontosabban: művelődéstörténet szempontjából – a nyelvhasználat története része a mentalitástörténetnek, s ha majd valóban megrajzoljuk egyszer a magyar művelődéstörténetet, annak egyik része éppen a nyelvhasználat története, s azoknak a jelenségeknek nyelvészeti és társadalomnyelvészeti szempontú leírása lenne, amelyekre Karinthy a maga eszközeivel utal. Hadd jegyezzem meg, hogy a magyar nyelvhasználatnak ez a szétszaggatottsága a két világháború közti korszakban még fokozódik, és külön nyelve alakul ki a hivatalosságnak, a „keresztény-nemzeti” sajtónak, a jobboldali szélsőségeknek, a polgári liberalizmusnak; a szakszervezeteknek s természetesen az illegális mozgalomnak; újságnyelv, hivatalos nyelv és a beszélt, nagyvárosi és vidéki nyelv távolsága még nő. Tegyük hozzá: a szélsőjobboldali mozgalmak egyik összetevője volt egy bizonyos nyelvmágia, vagy mágikus nyelvhasználat – ennek irodalmi párhuzamaira most nem utalok.

Tanulságos figyelembe venni a „halandzsa”, „halandzsázik” utóéletét, jelentésváltozatait a köznyelvben. Már 1924-ben, amikor a Nyelvőr egy jegyzete rákérdez, még az „értelmetlen, zagyva”, majd később az „üres fecsegés”, sőt „igazságot leplező”, „nagyhangú beszéd” jelentés terjedt el, egyre inkább a „mellébeszélés” jelentés és funkció lesz uralkodóvá, utalva a halandzsaszerű beszédnek egyáltalán nem „nyelvi játék”, „gyönyörködtetés”, hanem meghatározott beszédhelyzetben társadalmi funkciójú „félrevezetés”, „fedőbeszéd”, „álcazás” jelentésére.

A korabeli nyelvészet a maga részéről nem regisztrálta, jószerivel alig is vette, nem is vehette észre ezeket a folyamatokat. Ennek két oka is lehetett: részint az, hogy a szociolingvisztikának elnevezett kutatási irány csak jóval később bontakozott ki, de azért is, mert nyelvtudományunknak a század elejétől kezdve mindkét ága (tehát a Simonyi-féle Nyelvőr és a Magyar Nyelv) elsősorban történeti vizsgálatokkal foglalkozott, s amennyiben a jelen nyelv állapotára fordított figyelmet, azt túlnyomó részben a magyar-idegen merev dichotómiájában tudta vizsgálni, értékelni. Azt, hogy a hazain, a magyaron belül is vannak nyelvhasználati rétegtkülönbségek, csak elvétve, akkor is úr/paraszt viszonylatában észlelte (a félművelt paraszti beszéd leírásával), amíg lehetett, a „hivatalos nyelv” pusztá bírálataival, az újságírói nyelvre tett néhány megjegyzéssel vagy a proletárdiktatúra szavainak regisztrálásával. (Simonyi Zsigmond 1918-ban *Az úri igeragazságról* írva célzott nyelvhasználati különbségekre; ismeretes, hogy a Tanácsköztársaság leverése után ez is egyike volt az ellene emelt vádpontoknak.) Inkább az irodalmi folyóiratok, általános kulturális szemlék anyagában lelhetünk a magyar beszédhasználat rétegezett-ségére utaló szempontokat utóbb, pl. Eckhardt Sándor 1928-as Magyar Szemle-beli cikkében, és az azt követő vitában. Tegyük hozzá: az idegen/magyar dichotómia szinte kizárólagossága sokban máig is jellemzi nemcsak nyelvészetünket, hanem nyelvről való közgondolkodásunkat is. A saussure-i gondolatokat pedig, mint ismeretes, nálunk hosszú ideig szinte egyedül Gombocz Zoltán ismerte, majd ismertette, ragyogó programcikkében és elnöki megnyitójában, de mint Melich János nekrológiájából tudjuk, még legközelebbi munkatársai sem értették meg, s a jelenkori nyelv vizsgálatában ő sem hasznosította. Lazicziusz Gyulát pedig hajlama és érdeklődése másfelé vonta. A 20–30-as években né-

hányan érzékenyen figyeltek fel az irodalmi nyelv, stílus változásaira, köztük Karinthy nyelvére is (Kovalovszky Miklós, s főleg Zolnai Béla) – de nem észleltek kapcsolatot eközt és a mindennapok nyelve közt.

Így s ezért lehet állítani, hogy Karinthy Frigyes a nyelvről általában, és a magyar nyelv rétegződéséről, használatáról a maga írói eszközeivel olyat vett észre, örökölt-rögzített meg, amit a kor tudományossága nem. Ha majd szociolingvisztikai szempontból is megírjuk a magyar nyelvtörténetet, vagy a magyar művelődéstörténet részévé válik a magyar nyelvhasználat-történet, akkor a Karinthy-oeuvre, de természetesen más művek sora is (Tersánszky Józsi Jenőtől a „népi” írókon át a pesti vicelapokig) a leggazdagabb forrás lesz ehhez.

*

Karinthynak a nyelvvel való küzdelme az első világháborúban éri el csúcspontját.

A probléma maga is átalakul, a húszas évek végétől – a nyelv kérdéssé tételeből a *fogalmak* kérdéssé tétele lesz. Már a világháborús írásokban is ott a felismerés: a szavak boszorkánytánca csak jele a tények, a jelenségek, folyamatok boszorkánytáncának. A szavak értelmüket veszítették, új értelmüket kell visszanyerniük, ehhez meg kell vizsgálni, mit is takarnak – meg kell alkotni az Új Enciklopédiát. Először talán a *Ki kérdezett?* című kötet előszavában vall róla írásban:

„Talán elhiszik már, hogy egy szó, egy fogalom, egy tárgy, odakünt, a valóság világában nemcsak közvetve, műveken keresztül inspirálhatja a gondolkodót, hanem közvetlenül is – csakúgy, mint a költőt –, hogy ez a szó »szerelem« és »halál« és »éhség« és »munka« és »pénz« a szív húrjának s az értelem idegének billentyűit egyszerre is leütheti, nemcsak egymásután – hogy tetszésemre, hangulatomra bízhatom: verset írjak róla vagy értekezést, – hogy néha a vers, néha meg az értekezés közelíti meg jobban ugyanazt a Megközelíthetlent.

Ezek most értekezések – mondjuk még szárazabban: fogalom-meghatározások. Vagy szerényebben: címszavak. Címszavak a Nagy Enciklopédiához, amit tíz év óta emlegetek, s amiről (ha kik ismernek, emlékeznek rám, tudják, mikor megszólalok, mit folytatok, hol hagytam abba legutóbb) egy novellában, egy humoreszkben, egy versben ábrándozom néha, makacsul és kitartóan, e század hajnalán, mint Rousseau és Diderot ábrándoztak a tizenharmadik század közepén. A Nagy Enciklopédiához, amelyre megérett az idő, szétrombolt és romokban heverő alapfogalmak bábeli poklában, e rettenetes században, melynek tudománya és politikája és művészete szétbontott mindent és semmit össze nem rakott – a Nagy Enciklopédiához, amit együtt kellene megírni, nem szaktudósoknak és filológusoknak és szótárszerkesztőknek –, hanem a közlekedés győzelmes forradalmával összekovácsolt emberiség vezető szellemeinek, költőknek, gondolkodóknak, mindenütt a világon – aminek megszerkesztéséhez külön törvényű, független várost kellene építeni s ott összehozni őket, hogy dolgozzanak, mint ama Szabad Kőművesek, akik csak így építhették fel ezredévre szóló dómjaikat... a Nagy Enciklopédiához, ehhez a még nem létező műhöz, amelyhez minden gondolatom száll, amelynek hangjához, módszeréhez igazodom, mikor fogalmakat tisztázok magamban, igazságot keresek, megismeréshez jutok... a Nagy Enciklopédiához, ami nem fog elkészülni soha.”

Új Enciklopédia egy „szétbomlott korban” a XVIII. század nagyjaihoz hasonlóan, a fogalmakat tisztázni, a tudást felmérni, összegezni – a korban nem egyedül Karinthy törekvése. Párhuzamai ez időben szinte minden országban az összefoglaló Nagy Enciklopédiák – a század húszas és harmincas éveiben sok országban érzik szükségét az összefoglalásnak: a *Bolsaja Szovjetszkaja Enciklopédiától* az új *Encyclopedia Britannicáig* terjed a sor, hogy – legrokonabbul Karinthy céljával – az 1933-ban indított *Encyclopédie Française*-ben tetőzzön. Idézzünk ennek előszavából, amely olykor szó szerint is összehangzik az övével: „Mi kíván lenni az *Encyclopédie Française*? Az irodalom, a tudomány, a művészetek nagy szótára? Ez az első megfogalmazás, amely eszünkbe ötlük: és ez két évszázad után is önkéntelen tiszteletadás Diderot és d’Alambert nagy művének...”

Manapság hány ember: jogász, ügyvéd, orvos, kereskedő, műszaki, köztisztviselő és más, aki megőrizte hajlamát arra, hogy cselekedeteit egyeztesse a környezettel, hordozza magában az olthatatlan vágyat: intellektuálisan birtokolni egy civilizációt, amely-

nek forgatagában küszködik, de nem tud felülemelkedni és átlátni egész formáját és alakzatát? És nem esküszik-e minden össze, hogy ezt az alakzatot eltakarja előlünk? Ez az a tragikus dráma, amelyről a minap J. R. Bloch szólt, egy világ drámája, imely hitt, és még mindig hisz, vagy úgy tesz, mintha hinne abban, hogy kohók és elektromos centrálék, mozdonyok, daruk és szállítóhidak, ágyúk acélja, bankok aránya, tőzsdék értékpapírja – ezek a gépi istenségek, amelyek lehetővé teszik az érthetetlen fájdalommentes megszokását – hogy mindez önműködően magában hordozza az erőt egy világ teremtesére, egy világ berendezésére, egy civilizáció megszervezésére...

Kísérlet arra, hogy egységében újragondoljunk egy „elgondolhatatlan, mert soha el nem gondolt” világot, ma, amikor a kritikus szellem túl gyakran vonul vissza – erélyes erőfeszítés arra, hogy talpára állítsuk a piramist, a csúcsán nem a géppel, hanem az emberrel a maga munkás és feltaláló méltóságában – a gondolkodó, álmodó, alkotó emberrel, ezt kívánja munkatársaitól az Encyclopédie Française...

Bizonýára senki sem táplálja azt az illúziót, hogy egyetlen ilyen erőfeszítés elég lesz egy ilyen rendteremtéshez. De ki írhatja ezt a szellem rovására? Előkészítve egy totális szintézis elemeit; mindenkinek és elsősorban maguknak a tudósoknak számára láthatóvá tenni módszerek és problémák analógiáit, eredmények érezhető konvergenciáját; így helyreállítani a bizalmat a szellem erejében: bármilyen elégtelennek is tartjuk ezt a programot, azért érdemes végrehajtani. Az Encyclopédie Française hiszi ezt, magáénak vallja. Mindent összeszedni, mindent kifejtetni, jelszavunk: „megismertetni”? Nem. „Megértetni.”***)

Az első világháború érték- és tudatromboló hatása, új tudományágak, új tudás feltérképezésének szüksége, a világ és természet új jelenségei új világnézettel, módszerrel való értelmezésének szándéka, majd a harmincas évek közepétől egy új háború sejtelme, a „betakarítás” szüksége – csak néhány magyarázó ok az új enciklopédizmus keletkezéséhez. Általában: a húszas és harmincas években a különféle előjeli irracionalista hullámok mellett egy új racionalizmusnak újjáéledése is tapasztalható világszerte, olykor marxista színezettel – filozófiában, szaktudományokban, irodalomkritikában. Igaz, szerényebben, halkabban jelentkezik olykor, sokszor védekező magatartással. Az ún. magyar esszéíró nemzedék törekvései is részben ehhez az áramlathoz kapcsolódnak.

Persze: Karinthy-nál, mint fentebb idézett soraiban már előre be is jelenti, a törekvés sohasem vezetett el rendszeres mű megírására – töredékdarabok, cikkek, ötletek maradtak meg belőle. Lényegében haláláig dolgozott az *Új Enciklopédia* címszavain. A húszas évek első felének magasba ívelése (*Capillária*, *Faremidó*, *Ki kérdezett?*) után egész írói működésének (1925-től) fáradtabb periódusa jön el, önmagát ismétlő műveket ír – mint más kortársai, s főleg az akkori fiatalok meg a marxista kritika észrevette. Ő is hagyta magát elringatni a bethleni konszolidáció, a „neofrivól korszak” légkörétől, egyéni élete, pénz bajai is nyomasztották, idősödni is érezte magát. És amikor azután 1933 után ismét magasba lendül műve, már más alapokon. Most csak jelezzük: verseiben a tizes évek iránti nosztalgia, a *Tegnapi tegnap* siratása szól nagy erővel, ugyanakkor az elmaradottság-érzés, a fiatalokat utolérni vágyás. Prózája egy fontos vonulatában pedig, ő is, mint kortársai legjobbjai, egy „újrealizmus”, egy „modern realizmus” felé halad – a *Hasmútét*, majd az *Utazás a koponyám körül* a csúcsai ennek a törekvésnek. Egész életének, művének, a nyelvvel való bánásmódjának egyik hajtóereje, mint erre Komlós Aladár egy régebbi, már Kolozsvári Grandpierre által is idézett kitűnő tanulmányában rámutatott, „a lehetetlen ostroma”, az „ítélet megfellebbezése”, az ismert átlépése, új dimenziók keresése. Hadd tegyük hozzá: ebben a – néha egyesek által lebecsülően említett – törekvésében rokon az *Eszmélet* vagy a *Háló* József Attilájával.

Am ezt a törekvést a harmincas években inkább a *Mennyei riport*-féle kísérletben tudja sikerrel művészi értékke változtatni – olyan mű ez, amelyben részletes elemző értékelése még hátravan.

De ezzel már más korszak összefüggésrendszerébe léptünk, s itt a kései Karinthy-művet a magyar antifasiszta irodalom eddig fel nem tárt gazdagságú vonulatának egyik részeként kell látnunk.

*

*** Febvre, Lucien: *Une encyclopédie française*. Pourquoi, comment (1934. febr.) Az E. Fr. bevezetője.